

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Завгородня Ірина Миколаївна

УДК 347.9 : 347.65/.68

**РОЗГЛЯД СУДАМИ СПРАВ У СПОРАХ,
ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН**

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі цивільного права та процесу факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України.

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент
Кухарєв Олександр Євгенович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ,
доцент кафедри цивільного права
та процесу факультету № 6.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
Фурса Світлана Ярославівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
завідувач кафедри нотаріального
та виконавчого процесу
та адвокатури юридичного факультету;

кандидат юридичних наук, доцент
Печений Олег Петрович,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
доцент кафедри цивільного права № 1.

Захист відбудеться 03 червня 2016 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.700.08 Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Л. Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, просп. Л. Ландау, 27.

Автореферат розісланий 29 квітня 2016 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

К. В. Коваленко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Становлення України як правової держави та розвиток у ній громадянського суспільства з високим рівнем захисту прав та свобод людини і громадянина обумовлює впровадження у практику загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, міжнародних стандартів Ради Європи та Європейського Союзу, спрямованих на вдосконалення системи правосуддя, підвищення її ефективності. Важливе значення для суспільства має вирішення питання про участь громадян у справедливому розподілі майнових благ і долю таких благ після їх смерті. Правове регулювання спадкових відносин стосується інтересів будь-якої особи як потенційного спадкоємця і спадкодавця. Відповідно до ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі.

З урахуванням реформування законодавства України, закріплення ефективних засобів судового захисту, формування єдиного підходу до практики вирішення судами спорів, що виникають із спадкових правовідносин, мають сприяти як підвищенню ефективності правосуддя, так і стабільності відносин у сфері спадкування. Врахування процесуальних особливостей розгляду цивільних справ цієї категорії дозволить судам уникати помилок у застосуванні норм процесуального та матеріального права.

Серед представників української юриспруденції проблематика розгляду судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин, не була предметом спеціального дослідження на дисертаційному чи монографічному рівні. Окремі спадкові спори, такі як усунення від права на спадкування, визнання права власності на спадкове майно, визначення додаткового строку для прийняття спадщини, визнання недійсним заповіту та його тлумачення, були предметом дослідження у наукових працях Л. К. Буркацького, В. В. Валах, В. В. Васильченка, І. В. Верещинської, Ю. О. Заїки, О. О. Кармази, Л. В. Козловської, О. Є. Кухарєва, О. П. Печеного, З. В. Ромовської, Є. О. Рябоконя, Н. Б. Солтис, Є. І. Фурси, С. Я. Фурси. Відтак, науково-практичні проблеми, пов'язані з розглядом судами спадкових справ, не можна вважати вирішеними. Невирішеними, зокрема, залишаються, визначення змісту поняття спорів, що виникають із спадкових правовідносин, їх систематизація, з'ясування особливостей суб'єктного складу спадкових спорів, предмет доказування, а також питання укладення мирових угод

у таких справах. Зазначені міркування обумовлюють актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до п. 2.6 додатку 2 до Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затверджених наказом МВС України від 16.03.2015 р. № 275, Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на період 2016–2019 років від 23.02.2016 р., а також тем науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Харківського національного університету внутрішніх справ, зареєстрованих в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації на 2014 – 2017 роки (№ ДР 0113U008189).

Мета і задачі дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення теоретичних та практичних засад розгляду судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин, розроблення на цій підставі теоретичних положень щодо особливостей процесуального порядку вирішення судами спорів, що виникають із спадкових правовідносин, розроблення рекомендацій, спрямованих на вдосконалення чинного законодавства та практики вирішення таких спорів.

Для досягнення зазначеної мети передбачено розв'язання конкретних задач:

- визначити поняття спорів, що виникають із спадкових правовідносин;
- встановити ознаки та провести систематизацію за відповідними ознаками спорів, що виникають із спадкових правовідносин;
- виділити особливості спадкового позову як процесуального засобу захисту спадкових прав;
- визначити учасників цивільного процесу у справах, пов'язаних із вирішенням спорів, що виникають із спадкових правовідносин;
- встановити факти, які входять до предмета доказування у справах, пов'язаних із вирішенням спорів, що виникають із спадкових правовідносин;
- з'ясувати особливості застосування презумпцій та преюдицій при вирішенні спорів, що виникають із спадкових правовідносин;
- розкрити порядок розгляду судом по суті справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин та визначити особливості рішення суду в досліджуваній категорії цивільних справ.

Об'єктом дослідження є цивільні процесуальні правовідносини, які виникають у зв'язку із розглядом судом справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин.

Предметом дослідження є розгляд судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин.

Методи дослідження. Під час проведення дослідження використовувались загальнонаукові і спеціальні методи, що надало можливість дослідити юридичні явища в єдності їх соціального змісту та юридичної форми. Загальнонауковий діалектичний метод застосовано в ході визначення структури, мети і задач дослідження. Спеціальними методами дослідження виступають: порівняльного правознавства, логіко-семантичний, прогнозування, аналізу та узагальнення судової практики. Метод порівняльного правознавства дозволив виявити схожі та відмінні підходи у вирішенні аналогічних правових проблем, розглянутих у межах дисертаційного дослідження в Німеччині, Франції, Великій Британії, США (підрозділи 1.2, 3.2, 3.3, 4.1). Застосування логіко-семантичного методу дозволило сформулювати ряд визначень і понять, зокрема спадкового позову, спорів, що виникають із спадкових правовідносин (підрозділи 1.1, 1.2). Метод прогнозування був використаний для виявлення шляхів удосконалення законодавства, що застосовується судами при розгляді справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин (підрозділи 3.2, 4.1). Застосування методу аналізу та узагальнення судової практики дозволило виявити судові помилки при вирішенні спорів, що виникають із спадкових правовідносин, та сприяло узагальненню судової практики із досліджуваної категорії справ (підрозділи 2.1–3.3, 4.1).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є одним із перших у незалежній Україні комплексних досліджень теоретичних засад розгляду судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин. У процесі дослідження було досягнуто таких наукових результатів, які виносяться на захист:

вперше:

– виділено ознаки спорів, що виникають із спадкових правовідносин: підлягають вирішенню після відкриття спадщини; однією із сторін завжди виступає спадкоємець, який в установленому законом порядку прийняв спадщину або звертається до суду із позовом про надання додаткового строку для прийняття спадщини; характеризуються широким застосуванням процесуальної співучасті; належать до виключної цивільної юрисдикції та не можуть передаватися на розгляд третейського суду. Зазначені ознаки не обумовлюють наявність суттєвих процесуальних особливостей судового розгляду досліджуваних справ, у зв'язку із чим заперечені наукові положення про необхідність виділення такого різновиду цивільного процесу, як спадковий процес;

– обґрунтована класифікація спорів, що виникають із спадкових правовідносин, за двома критеріями. За предметом регулювання спадкових правовідносин: 1) спори при спадкуванні за заповітом; 2) спори при спадкуванні за законом; 3) спори у зв'язку із здійсненням спадкових прав; 4) спори у зв'язку із оформленням права на спадщину. За ступенем та характером юридичної заінтересованості у результаті вирішення спору: 1) спадкові спори, які виникають між спадкоємцями, та характеризуються наявністю безпосереднього охоронюваного законом інтересу спадкоємця чи порушення права спадкоємця іншими суб'єктами спадкового правонаступництва; 2) спори, пов'язані з набуттям спадщини, в яких сторонами виступають спадкоємець та інший, відмінний від спадкоємця, суб'єкт матеріальних правовідносин (кредитор, відказоодержувач), у якого в результаті спадкового правонаступництва виникли вимоги до спадкоємця або обов'язок перед спадкоємцем. Доводиться, що спори про виконання, розірвання, визнання недійсними спадкових договорів, а також про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні, не належать до спорів, що виникають із спадкових правовідносин;

– обґрунтовано положення, відповідно до якого предмет доказування у справах за позовами про захист прав, які виникають із спадкових правовідносин, складається з обов'язкових та факультативних фактів. Обов'язкові факти предмета доказування потребують встановлення в усіх справах, що виникають із спадкових правовідносин: факт відкриття спадщини; місце відкриття спадщини; наявність або відсутність заповіту; коло осіб, які закликаються до спадкування; склад спадщини. Наявність факультативних фактів предмета доказування залежить від характеру спірних правовідносин між сторонами, способу судового захисту, суб'єктного складу цивільної справи тощо. До таких фактів віднесено протиправну поведінку спадкоємця стосовно спадкодавця; поважність пропущення строку для прийняття спадщини; непрацездатність особи за віком або станом здоров'я на час відкриття спадщини;

удосконалено:

– поняття спадкового позову як матеріально-правової вимоги спадкоємця або іншої заінтересованої особи, пред'явленої до суду після відкриття спадщини у визначеній законом процесуальній формі, яка виникає із спадкових правовідносин та підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства;

– положення про недопустимість укладення мирових угод у справах: про визнання заповіту недійсним; визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину; визнання права на обов'язкову частку у спадщині за особою, не визначеною у ч. 1 ст. 1241 ЦК; надання стороні додаткового строку для прийняття спадщини;

– положення про недопустимість такого засобу доказування, як показання свідків для визначення психічного стану заповідача при складенні заповіту у справах про визнання заповіту недійсним;

– положення про те, що за юридичною природою припущення про смерть фізичної особи, яка оголошена померлою, є презумпцією за наступними ознаками: спростовність, заснування на ймовірно правдивих положеннях, у зв'язку з чим заперечені наукові позиції про фікцію смерті;

дістали подальшого розвитку:

– положення про те, що визнання права власності на спадкове майно в судовому порядку є винятковим способом захисту, що має застосовуватися, якщо існують перешкоди для оформлення спадкових прав у нотаріальному порядку (відсутність правовстановлюючих документів на спадкове нерухоме майно у зв'язку з їх втратою, визнання за спадкоємцем права власності на самочинне будівництво);

– положення про застосування при розгляді справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин, таких правових презумпцій: презумпції прийняття спадщини (у випадках, передбачених ч. 3 ст. 1268 ЦК спадкоємці вважаються такими, що прийняли спадщину без спеціального волевиявлення про це); презумпції смерті (застосовується при оголошенні фізичної особи померлою); презумпції батьківства (дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після смерті спадкодавця, походить від нього); презумпції неприйняття спадщини (у разі невчинення спадкоємцем дій, які б свідчили про намір прийняття спадщини, припускається відмова від спадщини);

– положення про залучення нотаріусів як відповідачів виключно у справах, пов'язаних із оскарженням нотаріальних дій або відмовою в їх вчиненні, у зв'язку з оформленням спадщини. Нотаріуси можуть бути залучені до участі у справі, пов'язаній з вирішенням спору, що виникає із спадкових правовідносин, лише як свідки або треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, виступаючи при цьому на боці відповідача.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, зроблені в дисертаційному дослідженні, можуть бути використані у:

– науково-дослідній сфері – в ході подальшого розроблення теоретико-правових положень щодо розгляду судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин;

– правотворчості – з метою вдосконалення цивільного процесуального законодавства України щодо правового регулювання відносин, що пов'язані з розглядом судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин;

– правозастосуванні – для уніфікації судової практики, вирішення спорів, що виникають між учасниками судового процесу, зокрема щодо спадкових правовідносин;

– освітньому процесі – під час викладання дисципліни «Цивільний процес», а також при підготовці лекцій і навчальних посібників з даної тематики.

Апробація результатів дисертації. Дисертація виконана й обговорена на кафедрі цивільного права та процесу Харківського національного університету внутрішніх справ. Основні положення дослідження доповідалися на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Проблеми цивільного права та процесу» (м. Харків, 25 травня 2013 р.); «Актуальні проблеми юридичної науки» (м. Хмельницький, 8–9 листопада 2013 р.); «Проблеми цивільного права та процесу» (м. Харків, 7 червня 2014 р.); «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Дніпропетровськ, 5–6 вересня 2014 р.); «Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов» (г. Кишинев, 7–8 ноября 2014 г.); «Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства» (м. Київ, 10–11 квітня 2015 р.); «Проблеми цивільного права та процесу» (м. Харків, 30 травня 2015 р.); «Актуальні проблеми юридичної науки» (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні результати дисертаційного дослідження знайшли відображення у п'яти наукових статтях, з яких чотири опубліковано у наукових фахових виданнях України, одна – в зарубіжному науковому виданні, а також у тезах восьми наукових доповідей та повідомлень на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою та завданням дослідження. Дисертація складається з переліку умовних позначень, вступу, чотирьох розділів, що включають десять підрозділів, висновків та списку використаних джерел, який містить 205 найменувань. Загальний обсяг дисертації становить 216 сторінок, з них основного тексту – 195 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність досліджуваної теми, визначаються об'єкт, предмет, мета і задачі дослідження, висвітлюється наукова новизна та формулюються основні положення, що виносяться на захист, вказується на практичне значення

одержаних результатів, наводяться відомості про їх апробацію та публікації за темою дисертації.

Розділ 1 «Загальна характеристика розгляду справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин» складається з двох підрозділів.

У підрозділі 1.1 *«Поняття, ознаки та класифікація спорів, що виникають із спадкових правовідносин»* виділені наступні ознаки таких спорів: підлягають вирішенню після відкриття спадщини; однією із сторін завжди виступає спадкоємець, який в установленому законом порядку прийняв спадщину або звертається до суду із позовом про надання додаткового строку для прийняття спадщини; характеризуються широким застосуванням процесуальної співучасті; належать до виключної цивільної юрисдикції та не можуть передаватися на розгляд третейського суду. Заперечується виділення такого різновиду цивільного процесу, як спадковий процес.

Сформульовано поняття спорів, що виникають із спадкових правовідносин, як окремої категорії цивільно-правових спорів, що вирішуються в порядку цивільного судочинства після відкриття спадщини, виникають із спадкового правонаступництва та характеризуються специфічним складом учасників. Обґрунтовано положення, що цивільні справи, пов'язані із спадковими договорами, а також про оскарження нотаріальних дій або відмову в їх вчиненні, не належать до спорів, що виникають із спадкових правовідносин.

Проведена класифікація досліджуваних спорів за двома критеріями. За предметом регулювання спадкових правовідносин: 1) спори при спадкуванні за заповітом; 2) спори при спадкуванні за законом; 3) спори у зв'язку із здійсненням спадкових прав; 4) спори у зв'язку із оформленням права на спадщину. За ступенем та характером юридичної заінтересованості у результаті вирішення спору: 1) спадкові спори, що виникають між спадкоємцями та характеризуються наявністю безпосереднього охоронюваного законом інтересу спадкоємця чи порушення права спадкоємця іншими суб'єктами спадкового правонаступництва; 2) спори, пов'язані з набуттям спадщини, в яких сторонами виступають спадкоємець та інший, відмінний від спадкоємця, суб'єкт матеріальних правовідносин (кредитор, відказоодержувач), у якого в результаті спадкового правонаступництва виникли вимоги до спадкоємця або обов'язок перед спадкоємцем.

Практичним значенням проведеної класифікації є правильне визначення кола учасників цивільної справи, а також способу захисту цивільних прав та інтересів судом, що, у свою чергу, є запорукою ефективного та своєчасного захисту прав та охоронюваних законом інтересів суб'єктів спірних матеріальних правовідносин. Зокрема,

спадковий спір не може виникнути внаслідок пред'явлення позову про присудження. Крім того, здійснення класифікації досліджуваних справ дозволить правильно визначити норму матеріального права, що підлягає застосуванню судом при вирішенні відповідного спору. Це, у свою чергу, дозволить уникнути судових помилок при розгляді справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин.

У підрозділі 1.2 «Позови про захист спадкових прав» проведений аналіз відповідних позовів та здійснена їх класифікація. Визначено, що спадковий позов – універсальна категорія, яка охоплює всі вимоги, звернені до суду, за умови, що вони виникають із спадкових правовідносин та викладені у відповідній процесуальній формі. Виходячи з теоретичної та практичної доцільності пропонується розглядати поняття «спадковий позов», «позов про спадщину», «позов, що виникає із спадкових правовідносин» як тотожні.

Особливість спадкового позову полягає в тому, що його пред'явлення зупиняє юрисдикційну діяльність нотаріуса з оформлення спадкових прав, зокрема з видачі свідоцтва про право на спадщину. Підкреслюється самотійність юридичної природи спадкового позову, яка є відмінною, зокрема, від віндикаційного та кондикційного позовів. Серед особливостей позовів про захист спадкових прав визначається можливість захистити цивільне право або інтерес лише в спосіб, прямо передбачений у ст. 16 ЦК. Крім того, змістом спадкового позову не може виступати такий спосіб захисту, як визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Розділ 2 «Учасники цивільного процесу у справах, пов'язаних із вирішенням спорів, що виникають із спадкових правовідносин» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 «Сторони у справах, пов'язаних із вирішенням спорів, що виникають із спадкових правовідносин» обґрунтовано висновок про те, що сторонами у таких справах виступають: 1) спадкоємці за заповітом і за законом; 2) виконавець заповіту; 3) відказоодержувач; 4) кредитори спадкодавця; 5) територіальні громади в особі відповідних органів місцевого самоврядування; 6) держава Україна. При цьому однією із сторін завжди виступає спадкоємець, який в установленому законом порядку прийняв спадщину або звертається до суду із позовом про надання додаткового строку для прийняття спадщини.

Обґрунтовано положення, згідно з яким стороною у справі, пов'язаній з вирішенням спору, що виникає із спадкових правовідносин, не може виступати спадкоємець, зачатий за життя спадкодавця та не народжений на час розгляду справи (насцитурус) та

не може бути поданий позов на захист його інтересів. Водночас процесуальним засобом охорони інтересів нащитуруса запропоновано зупинення провадження у справі до моменту народження спадкоємця живим. Піддається критиці висловлена в науковій літературі позиція стосовно можливості визнання права власності на майно за померлим спадкодавцем, оскільки такий спосіб захисту прав померлої фізичної особи прямо не передбачений законодавством.

Територіальні громади виступають відповідачами у справі в тому випадку, коли до спадкування закликається лише один спадкоємець за заповітом або за законом, який звертається до суду із позовом про визнання права власності на спадкове майно, визначення додаткового строку для прийняття спадщини.

У підрозділі 2.2 *«Процесуально-правове становище нотаріуса»* на підставі положення про те, що предметом позову є законність вчинення нотаріальної дії, а не спадкові права, сформульований висновок, згідно з яким участь нотаріусів як відповідачів можлива лише у справах, предметом яких є оскарження нотаріальних дій або відмова в їх вчиненні, у зв'язку з оформленням спадщини.

Нотаріуси можуть бути залучені до участі у спадкових справах виключно як свідки або треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, виступаючи при цьому на боці відповідача, якщо позивач обґрунтовує свої вимоги неправомірними діями нотаріуса. Доведено, що нотаріус не може бути допитаний як свідок стосовно відомостей, які становлять нотаріальну таємницю.

Окреслено наступні форми участі нотаріуса у справі, яка пов'язана із вирішенням спору, що виникає із спадкових правовідносин: 1) виконання запитів судів про надання інформації з приводу спадкового спору, а також надання на вимогу суду матеріалів спадкової справи; 2) участь у справі як третьої особи; 3) залучення до справи як свідка для давання показань про відомі йому обставини; 4) виконання рішення суду.

У підрозділі 2.3 *«Захист прав осіб, які не брали участі у справах, пов'язаних із вирішенням спорів, що виникають із спадкових правовідносин»* зазначається, що у спорах, які виникають із спадкових правовідносин, необхідність захисту прав осіб, які не брали участь у справі, зумовлена, передусім, невстановленням судом у повному обсязі кола осіб, наділених правом на спадкування. Відтак рішення суду ухвалюється щодо прав та охоронюваних законом інтересів спадкоємця, який не був учасником процесу і не мав процесуального статусу особи, яка бере участь у справі. Наприклад, у справах про визнання права власності на спадкове майно незалучення до участі у справі одного із спадкоємців матиме наслідком перерозподіл

спадкової маси і відповідне зменшення частки останнього. Порухення прав та інтересів осіб, які не брали участі у справі, пов'язаній з вирішенням спору, що виникає із спадкових правовідносин, може виражатися у формі покладення на спадкоємця певного обов'язку, зокрема примусове виконання заповідального відказу.

На підставі аналізу чинного законодавства та юридичної доктрини обґрунтований висновок про застосування при розгляді справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин, таких процесуальних засобів захисту прав осіб, які не брали участі у справі, права яких порушені рішенням суду: 1) оскарження ухваленого рішення; 2) порушення нового процесу шляхом пред'явлення позову; 3) оспорювання в іншому процесі встановлених судом фактів і правовідносин.

Розділ 3 «Судові докази і доказування у справах, пов'язаних із вирішенням спорів, що виникають із спадкових правовідносин» складається з трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 *«Предмет доказування у справах, пов'язаних з вирішенням спорів, що виникають із спадкових правовідносин»* зроблено висновок про те, що всі факти, які входять до предмета доказування у досліджуваній категорії цивільних справ, поділяються на обов'язкові та факультативні. Обов'язкові факти предмета доказування потребують встановлення в усіх справах за позовами про захист прав, які виникають із спадкових правовідносин: факт відкриття спадщини; місце відкриття спадщини; наявність або відсутність заповіту; коло осіб, які закликаються до спадкування; склад спадщини. Наявність факультативних фактів предмета доказування залежить від характеру спірних правовідносин між сторонами, способу судового захисту, суб'єктного складу цивільної справи тощо. До таких фактів віднесено, зокрема, протиправну поведінку спадкоємця стосовно спадкодавця; поважність пропущення строку для прийняття спадщини; непрацездатність особи за віком або станом здоров'я на час відкриття спадщини. Наведена класифікація елементів предмета доказування сприятиме єдності правозастосовної практики, може бути орієнтиром для правильного формування предмета доказування у справах, що виникають із спадкових правовідносин. Обставини, які входять до предмета доказування, можна встановити при дослідженні документів, наявних у спадковій справі.

У підрозділі 3.2 *«Допустимість засобів доказування»* розвинено положення про те, що встановлення обставин справи у спорах, що виникають із спадкових правовідносин, має здійснюватися шляхом показань свідків лише в тому разі, коли інформацію про такі

обставини неможливо встановити іншими засобами доказування, зокрема письмовими доказами. Так, показаннями свідків можуть підтверджуватися відносини спадкодавця із спадкоємцями у спорі про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині, ухилення від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані при розгляді справи про усунення від права на спадкування.

Водночас не може бути встановлений виключно на підставі показань свідків психічний стан заповідача в момент складення заповіту. У таких справах обов'язковим засобом доказування є висновок посмертної судово-психіатричної експертизи, на підставі якого суд встановлює психічний стан особи, її здатність усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними в момент складення заповіту.

У справах, пов'язаних із вирішенням спадкових спорів, речовим доказом виступає заповіт у зв'язку з наявністю в ньому виправлень та дописок у спорах про визнання заповіту недійсним.

У підрозділі 3.3 *«Презумпції, преюдиції та обов'язок доказування»* зроблено висновок про те, що при вирішенні спорів, які виникають із спадкових правовідносин, застосовуються наступні правові презумпції: презумпція прийняття спадщини, передбачена ч. 3 ст. 1268 ЦК, зміст якої полягає в тому, що спадкоємці, які постійно проживали разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважаються такими, що прийняли спадщину, без спеціального волевиявлення про це; презумпція смерті, що застосовується при оголошенні фізичної особи померлою (ст. 46 ЦК); презумпція батьківства, відповідно до якої дитина, яка народжена до спливу десяти місяців після смерті спадкодавця, походить від нього (ч. 2 ст. 122 СК). Презумпція батьківства впливає на формування кола спадкоємців за законом, адже до спадкоємців першої черги належить дитина спадкодавця, зачата за життя останнього та народжена після його смерті; презумпція неприйняття спадщини, за змістом якої у разі невчинення спадкоємцем дій, які б свідчили про намір прийняття спадщини, припускається відмова від спадщини внаслідок ч. 1 ст. 1272 ЦК. Зазначена презумпція може бути спростована спадкоємцем шляхом доведення поважності причини пропуску строку для прийняття спадщини в межах судового розгляду справи про надання додаткового строку для прийняття спадщини.

Відзначається широке застосування преюдиціальних фактів, зокрема про визнання за позивачем права на спадщину. При розгляді справ, що виникають із спадкових правовідносин, преюдиціальне значення мають обставини, встановлені вироком суду у

кримінальному провадженні, при усуненні спадкоємця від права на спадкування. При цьому, виходячи з положень ч. 1 ст. 1224 ЦК, визначальне значення для застосування преюдиції має саме умисне позбавлення життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців. А відтак, вирок суду про визнання спадкоємця винним за вбивство спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців через необережність не матиме преюдиціального значення для усунення від спадкування.

Розділ 4 «Судовий розгляд справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин» складається із двох підрозділів.

У підрозділі 4.1 *«Розгляд судом по суті справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин»* відзначено, що при вирішенні спорів, які виникають із спадкових правовідносин, має бути враховано положення ст. 1261 ЦК стосовно віднесення до спадкоємців за законом першої черги дитини спадкодавця, зачатої за життя останнього та народженої після його смерті. З метою охорони інтересів такої особи запропоновано передбачити в процесуальному законодавстві обов'язок суду зупинити провадження у справі до моменту народження спадкоємця живим.

Переважно, імперативне регулювання спадкових правовідносин, з урахуванням ч. 5 ст. 175 ЦПК, обмежує можливості такого способу розпорядження процесуальними засобами, як укладення мирових угод. Враховуючи наведене в роботі сформульовано положення про недопустимість укладення мирових угод у спорах про: визнання заповіту недійсним; визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину; визнання права на обов'язкову частку у спадщині за особою, не визначеною у ч. 1 ст. 1241 ЦК; надання стороні додаткового строку для прийняття спадщини.

У підрозділі 4.2 *«Рішення суду у справах, пов'язаних з вирішенням спорів, що виникають із спадкових правовідносин»* сформульовано висновок, згідно з яким за судовим рішенням можна визнати властивості юридичного факту у складі підстав виникнення, зміни або припинення спадкового правовідношення. Це підтверджується змістом ст. 11 ЦК, де серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків окремо визначені судові рішення (ч. 5 ст. 11 ЦК). Судове рішення має значення юридичного факту виключно у сукупності з іншими юридичними фактами, що утворюють певний юридичний склад.

Рішення, що ухвалюються в досліджуваній категорії цивільних справ, належать, переважно, до рішень про визнання, ухвалених зокрема, при вирішенні спорів про тлумачення заповіту; визнання заповіту недійсним; визнання недійсним свідоцтва про право на

спадщину; визнання недійсною відмови від спадщини. Підтримано нормативно-правове положення, закріплене в ст. 367 ЦПК, щодо неможливості негайного виконання рішення у справах, що виникають із спадкових правовідносин.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та вирішення наукового завдання, що полягає в розробленні теоретичних положень, наукових пропозицій та рекомендацій, спрямованих на удосконалення розгляду судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин. Проведене дослідження підтвердило наявність процесуальних особливостей розгляду справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин, а також дало можливість сформулювати рекомендації щодо внесення змін до законодавчих актів України. У висновках подано найважливіші теоретичні та практичні результати, а саме:

1. Визначені процесуальні особливості спорів, що виникають із спадкових правовідносин, на підставі виокремлення таких ознак: підлягають вирішенню після відкриття спадщини; однією із сторін завжди виступає спадкоємець, який в установленому законом порядку прийняв спадщину або звертається до суду із позовом про надання додаткового строку для прийняття спадщини; характеризуються широким застосуванням процесуальної співучасті; належать до виключної цивільної юрисдикції та не можуть передаватися на розгляд третейського суду.

Спори, що виникають із спадкових правовідносин, – це окрема категорія цивільно-правових спорів, що вирішуються в порядку цивільного судочинства після відкриття спадщини, виникають із спадкового правонаступництва та характеризуються специфічним складом учасників.

2. Наведена класифікація спорів, що виникають із спадкових правовідносин, за двома критеріями.

За предметом регулювання спадкових правовідносин: 1) спори при спадкуванні за заповітом; 2) спори при спадкуванні за законом; 3) спори у зв'язку із здійсненням спадкових прав; 4) спори у зв'язку із оформленням права на спадщину.

За ступенем та характером юридичної заінтересованості у результаті вирішення спору: 1) спадкові спори; 2) спори, пов'язані з набуттям спадщини.

3. Спадковий позов – матеріально-правова вимога спадкоємця або іншої заінтересованої особи, пред'явлена до суду після відкриття спадщини у визначеній законом процесуальній формі, яка виникає із

спадкових правовідносин та підлягає розгляду в порядку цивільного судочинства. Спадковий позов має самостійну юридичну природу, відмінну, зокрема, від віндикаційного та кондикційного позовів, зупиняє юрисдикційну діяльність нотаріуса з оформлення спадкових прав. Змістом такого позову можуть виступати лише способи захисту, визначені у ст. 16 ЦК.

4. Стороною у справі, що виникає із спадкових правовідносин, завжди виступає спадкоємець, який в установленому законом порядку прийняв спадщину або звертається до суду із позовом про надання додаткового строку для прийняття спадщини.

Нотаріуси можуть бути залучені до участі у справі виключно як свідки або треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, виступаючи при цьому на боці відповідача.

5. Предмет доказування у справах, пов'язаних з вирішенням спорів, що виникають із спадкових правовідносин, включає обов'язкові (потребують встановлення в усіх справах за позовами про захист прав, які виникають із спадкових правовідносин) та факультативні (залежать від характеру спірних правовідносин між сторонами, способу судового захисту, суб'єктного складу цивільної справи тощо) факти.

6. Показання свідків є допустимими засобами доказування у спадкових справах лише в тому разі, коли інформацію про обставини цивільної справи неможливо встановити іншими засобами доказування, зокрема письмовими доказами. Психічний стан заповідача в момент складення заповіту має встановлюватися виключно на підставі висновку посмертної судово-психіатричної експертизи.

7. Під час розгляду та вирішення справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин, застосовуються закріплені в цивільному законодавстві презумпції: презумпція прийняття; презумпції смерті; презумпція батьківства; презумпція неприйняття спадщини. За своєю юридичною природою припущення про смерть фізичної особи, яка оголошена померлою, є презумпцією за наступними ознаками: спростовність, заснування на ймовірно правдивих положеннях.

8. При розгляді судом по суті справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин, мають бути враховані інтереси дитини спадкодавця, зачатої за життя останнього та не народженої на час розгляду справи. Процесуальним засобом забезпечення інтересів такої особи може бути обов'язок суду зупинити провадження у справі до моменту народження спадкоємця живим.

9. Мирова угода не може бути укладена у спорах про: визнання заповіту недійсним; визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину; визнання права на обов'язкову частку у спадщині за

особою, не визначеною у ч. 1 ст. 1241 ЦК; надання стороні додаткового строку для прийняття спадщини.

10. Судове рішення, ухвалене за результатами вирішення спору, що виникає із спадкових правовідносин, є юридичним фактом у складі підстав виникнення, зміни або припинення спадкового правовідношення.

11. З метою підвищення ефективності цивільного судочинства та запобігання судовим помилкам при розгляді та вирішенні справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин, запропоновано такі зміни до законодавства:

– доповнити ч. 2 ст. 1257 ЦК абзацом другим такого змісту:

«Психічний стан заповідача в момент складення заповіту встановлюється виключно на підставі висновку посмертної судово-психіатричної експертизи»;

– внести до ч. 1 ст. 201 ЦПК пункт 8 такого змісту:

«розгляду цивільної справи, що виникає із спадкових правовідносин, якщо до спадкування закликається особа, яка була зачата за життя спадкодавця але ще не народилася на час розгляду справи»;

– доповнити ч. 1 ст. 203 ЦПК пунктом 6 такого змісту:

«пунктом 8 частини першої статті 201 цього Кодексу – до народження спадкоємця живим».

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Завгородня І. М. Поняття та особливості спадкових позовів / І. М. Завгородня // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 3 (62). – С. 188–197.

2. Завгородня І. М. Застосування презумпцій у спорах, що виникають зі спадкових правовідносин / І. М. Завгородня // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2014. – Вип. 28. Т. 1. – С. 124–127.

3. Завгородня І. М. Особливості спорів, що виникають із спадкових правовідносин / І. М. Завгородня // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 4. Т. 1. – С. 128–132.

4. Завгородня І. Н. К вопросу об определении предмета доказывания по спорам, возникающим из наследственных правоотношений / И. Н. Завгородня // *Leges et Vita*. – 2015. – № 9/2. – С. 27–31.

5. Завгородня І. М. Актуальні питання судового розгляду спорів про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині / І. М. Завгородня //

Вісник Національної академії прокуратури України. – 2015. – № 3. – С. 92–98.

6. Завгородня І. М. Окремі питання розгляду судами справ про визначення додаткового строку для прийняття спадщини / І. М. Завгородня // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (25 трав. 2013 р., м. Харків) – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ; Золота миля, 2013 – С. 80–83.

7. Завгородня І. М. Склад осіб, які беруть участь у справах, пов'язаних зі спадкуванням / І. М. Завгородня // Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез міжнар. наук.-практ. конф. «Дванадцяті осінні юридичні читання» (8–9 листоп. 2013 р., м. Хмельницький) : [у 4-х ч.]. – Частина друга. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління та права, 2013. – С. 176–178.

8. Завгородня І. М. Визначення предмету доказування у спорах про зменшення розміру обов'язкової частки у спадщині / І. М. Завгородня // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (7 черв. 2014 р., м. Харків). – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2014. – С. 487–491.

9. Завгородня І. М. Розгляд судом справ у спорах про тлумачення заповіту / І. М. Завгородня // Актуальні питання реформування правової системи України : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (5–6 верес. 2014 р, м. Дніпропетровськ). – Д. : ГО «Правовий світ», 2014. – С. 31–33.

10. Завгородня І. Н. К вопросу об определении круга лиц по спорам об устранении от права на наследование / И. Н. Завгородня // Правовые реформы в Молдове, Украине и Грузии в контексте евроинтеграционных процессов : междунар. наук.-практ. конф. (7–8 нояб. 2014 г., г. Кишинев). Ч. 2. – Кишинев, 2014. – С. 31–33.

11. Завгородня І. М. Визначення предмету доказування у спадкових спорах / І. М. Завгородня // Юридичні наукові дискусії як фактор сталого розвитку правової доктрини та законодавства : міжнар. наук.-практ. конф. (10–11 квіт. 2015 р., м. Київ) : у 2 ч. Ч. І. – К. : Центр прав. наук. дослідж., 2015. – С. 56–58.

12. Завгородня І. М. Окремі аспекти проведення посмертної судово-психіатричної експертизи у справах про визнання заповіту недійсним / І. М. Завгородня // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. О. А. Пушкіна (30 трав. 2015 р., м. Харків). – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 404–407.

13. Завгородня І. М. Особливості застосування преюдицій у спорах, що виникають із спадкових правовідносин / І. М. Завгородня //

Актуальні проблеми юридичної науки : зб. тез міжнар. наук. конф. «Чотирнадцяті осінні читання» (23–24 жовт. 2015 р., м. Хмельницький) : [у 2-х ч.]. Частина перша. – Хмельницький : Хмельниц. ун-т управління та права, 2015. – С. 151–153.

АНОТАЦІЯ

Завгородня І. М. Розгляд судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин. – *На правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2016.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню розгляду судами справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин. Сформульовано поняття таких спорів та виділено їх ознаки. Здійснено класифікацію спорів, що виникають із спадкових правовідносин, на групи за предметом регулювання матеріальних правовідносин та ступенем і характером заінтересованості у результаті вирішення спору.

Охарактеризовані позови про захист спадкових прав та визначено їх відмінності від віндикаційних та кондикційних позовів.

Досліджено також проблеми доказування, застосування презумпцій і преюдицій, а також судового розгляду справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин. З'ясовано особливості суб'єктного складу спадкових справ, визначено процесуально-правовий статус нотаріуса. Виявлені обмеження щодо укладення мирових угод при розгляді справ у спорах, що виникають із спадкових правовідносин.

Ключові слова: спадковий спір, спадковий позов, спадкове правонаступництво, предмет доказування, правові презумпції.

АННОТАЦИЯ

Завгородня И. Н. Рассмотрение судами дел по спорам, возникающим из наследственных правоотношений. – *На правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Харьковский национальный университет внутренних дел. – Харьков, 2016.

Диссертация посвящена исследованию особенностей рассмотрения судами дел по спорам, возникающих из наследственных отношений.

Отдельное внимание уделяется характеристике исков о защите наследственных прав и их отличию от виндикационных и кондикционных исков. Споры, возникающие из наследственных отношений, определены как отдельная категория гражданско-правовых споров, которая разрешается в порядке гражданского судопроизводства после открытия наследства, возникает из наследственного правопреемства и характеризуется специфическим составом участников.

Предлагается классифицировать споры, возникающие из наследственных правоотношений, по двум критериям. По предмету регулирования наследственных отношений выделяются такие группы споров: 1) споры при наследовании по завещанию; 2) споры при наследовании по закону; 3) споры в связи с осуществлением наследственных прав; 4) споры в связи с оформлением права на наследство. По степени и характеру юридической заинтересованности в результате разрешения спора выделяются две группы споров: 1) наследственные споры; 2) споры, связанные с приобретением наследства.

При исследовании субъектного состава спора, возникающего из наследственных правоотношений, сделан вывод о том, что во всех случаях стороной спора выступает наследник, который в установленном законом порядке принял наследство или обращается в суд с иском о предоставлении дополнительного срока для принятия наследства. Нотариусы могут быть привлечены к участию в деле исключительно в качестве свидетелей или третьих лиц, которые не заявляют самостоятельных требований на предмет спора, выступая при этом на стороне ответчика. Приводятся аргументы, согласно которым нотариус не может быть допрошен в качестве свидетеля относительно сведений, составляющих нотариальную тайну.

Определены особенности доказывания по делам, связанным с разрешением споров, возникающих из наследственных правоотношений. Подчеркнута целесообразность установления психического состояния завещателя в момент составления завещания исключительно на основании заключения посмертной судебно-психиатрической экспертизы, в связи с чем обоснована необходимость внесения соответствующих изменений в гражданское законодательство.

Выделяются и анализируются такие виды презумпций, применяемых судами при разрешении споров, возникающих из наследственных правоотношений: презумпция принятия наследства; презумпция смерти; презумпция отцовства и презумпция непринятия наследства. Обосновано, что по своей юридической природе

предположение о смерти физического лица, объявленного умершим, является презумпцией на основании таких признаков: опровержимость, основанность на очевидно правдивых предположениях, в связи с чем опровергаются научные позиции о фикции смерти.

Обосновывается, что не по всем спорам, возникающим из наследственных отношений, производство по делу может быть прекращено в связи с заключением сторонами мирового соглашения. Приводятся аргументы невозможности заключения мирового соглашения по спорам о признании недействительным завещания; признании недействительным свидетельства о праве на наследство; признании права на обязательную долю в наследстве за лицами, не определенными соответствующей нормой материального права; предоставлении стороне дополнительного срока для принятия наследства.

Сделан вывод о том, что решение суда, принятое по результатам разрешения спора, возникающего из наследственных правоотношений, является юридическим фактом в составе оснований возникновения, изменения или прекращения наследственного правоотношения.

Кроме того, сформулирован ряд теоретических выводов и практических рекомендаций по совершенствованию действующего законодательства, регулирующего рассмотрение судами дел по спорам, возникающим из наследственных правоотношений.

Ключевые слова: наследственный спор; наследственный иск, наследственное правопреемство, предмет доказывания, правовые презумпции.

SUMMARY

Zavgorodnia I. M. – Court Proceedings in cases on Controversions Arising from Inheritance Legal Relations. – *On the manuscript.*

The thesis is to receive a scientific degree Master of Lawson specialty 12.00.03 – civil law and civil process; family law; international private law.– Kharkiv National University of Internal Affairs. – Kharkiv, 2016.

The thesis is focused on the comprehensive research of court proceedings in cases on controversions arising from inheritance legal relations. The notion of such controversions has been formulated; their features have been highlighted. The author has accomplished the classification of controversions arising from inheritance legal relations into groups according to the subject of regulation of material legal relations and in accordance with the degree and character of interest in the result of controversion resolution.

Claims to protect succession rights have been characterized; their differences from vindicatory and conditioned actions have been defined.

The problems of proving, implementation of presumptions and prejudications, as well as court hearings concerning the controversions arising from inheritance legal relations have been researched in the extent of some sections.

The features of the subject composition of probate actions have been clarified; procedural and legal status of the notary has been determined. Restrictions on concluding negotiated settlement agreements in cases on controversions arising from inheritance legal relations have been found out.

Key words: hereditary controversion, probate action, succession, inheritance, the subject of proving, legal presumptions.

Відповідальний за випуск
кандидат юридичних наук, доцент О. Л. Зайцев

Підписано до друку 26.04.2016. Папір офсетний. Друк офсетний.
Формат 60х90/16. Умов. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим.

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет внутрішніх справ,
просп. Л. Ландау, 27, м. Харків, 61080.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.